

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ
**Sivil Toplum Kuruluşları
Eğitim ve Araştırma Birimi**

**Çokkültürlülük Perspektifleri
Prof. Dr. Mete Tunçay**

**Sivil Toplum ve Demokrasi
Konferans Yazıları no 2, 2003**

Nurhan Yentürk Hanım, benim çoğulcu toplum ve STK'lar üstüne konuşmamı istedi. Herhalde bizim Tarih Vakfı'nın bastığı "Sivil Toplum Kuruluşları Sempozyum Kitapları" nı biliyorsunuzdur. Pek çok konu oralarda tartışıldı. O dizide Ahmet Yücekök ve Mehmet Altan'ın "Tanzimat'tan Günümüze STK'lar" diye bir kitabı var. Onun başında da benim Sivil Toplum Kuruluşları Terminolojisi, bu kavramların gelişmeleri konusunda düşüncelerimi anlatan kısa bir yazım var. Ona da bakarsanız iyi olur. Biz NGO'lara, yani devlet ya da hükümet dışı kuruluşlara "sivil toplum kuruluşu" diyoruz, nedense örgüt diyemiyoruz. Neden olduğu açık: 1980 sonrasında "örgüt" akla gizli örgütü getirdiği için, sivil toplum örgütü denemedi.

Şimdi bu çoğulluk ve çoğulculuk terimleri üzerinden biraz düşünmeye çalışalım. Çoğulluk herhangi bir çağdaş toplum için kaçınılmaz bir zorunluluk. Belki çok istisnai olarak, Pasifik Adaları'nda hiç karışmamış bir toplum düşünülebilir. Ama onların dışındaki herhangi bir toplumun nüfus bileşimi çoğulluk gösterir. Bilmiyorum gördünüz mü, Tübingen Üniversitesi yıllar önce bir dizi başlatmıştı. "Tübingen Atlas des vorderen Orients", yani Tübingen Üniversitesi'nin "Yakın Doğu Atlası". O dizide Ptolemaios'dan (Batlamyus) başlayarak bir çok haritalar yayınlandı. Bunlardan ilginç bir kitap da Peter Alford Andrews diye bir adamın "Ethnic Groups of Turkey" başlıklı kitabıdır. P.A. Andrews bir etnik grup, bir de emik grup tanımı yapıyor. Yani sadece ırksal olarak değil, görenekleri, dinleri bakımından da bütün literatürü taramış. Verileri bugün biraz eskimiş sayılabilir. 60'lı yılların verileri. Kitap Türkiye Cumhuriyeti'nde 60'lı yıllarda, sayıları 50'ye yakın ayrı etnik ve emik grup saptıyor. Onların bir kısmını, örneğin bizim Türkmen deyip geçeceğimiz toplulukları, o Tahtacılar, Elmacılar vb. diye bölümlerine ayırıyor. Bir de bu kitaba paralel 2 büyük paftalık haritası var. Mesela Alman Türkleri var orada. Bunlar 1877-78 Rus Harbi'nden sonra Kars-Ardahan-Batum Rusya'ya verince, Rusların yerleştirdikleri Alman köylüleri. Bu kitap yazıldığı tarihte henüz orada yaşıyorlardı. Bugün herhalde hiçbiri kalmadı. Çünkü onlar "dış Alman" kabul edilerek Almanya'ya göçtüler. Buradaki Türklerin bile gitmesinden sonra onların gitmesine hayret etmemek gerek. Ama Türkiye, tabii, Osmanlı zamanında muhtemelen çok daha karmaşıktı, Türkiye'de bu kadar çok grup insan yaşıyor. Ama unutmayın ki topluluklar sadece kökenleri bakımından etnik kökenleri ya da dinsel gruplaşmaları bakımından ayrılıyorlar.

Tabii ki, insanlar mensup oldukları sınıf, yaptıkları iş, uğraşları, siyasal parti ya da futbol takımı tercihlerine göre de bölünürler. Dolayısı ile biz çoğulluk dediğimiz zaman, belki en önemlisi bu ana dil, din ve mezhep farkları olmakla birlikte, bütün bu grupları bir arada düşünüyoruz. Lûgatlara bakacak olursanız "*pluralist society*"="çoğulcu toplum" deyimiyile, tek bir ülke içersinde çeşitli toplulukların barışçı bir biçimde etkileştikleri ve birbirlerine giderek ekonomik, siyasal ve toplumsal bakımlardan *interdependent*, yani karşılıklı bağımlılık içinde oldukları bir sivil toplum kastediliyor. Bunun şartları ne? Bir kere, tabiatıyla, yazılı veya içselleştirilmiş liberal bir anayasanın olması. [Çünkü yazılı anayasa bildiğiniz gibi bir şart değildir. Ne İngiltere'nin ne de İsrail'in bir yazılı anayasası var. Ama bu onların anayasası olmadığı anlamına gelmiyor. Hatta yazılı anayasaları yok demek de yanlış. Üzerinde Anayasa yazan tek bir belge değil, belki çeşitli anayasal ağırlık taşıyan belgelerin oluşturduğu, tarif ettiği bir yapı. Anayasayı bu manada düşünmek gerekir.] İşte böyle bir çerçeve içinde hoşgörü olması ve azınlık haklarının korunması sağlanmalıdır, çoğulcu toplum düzeninde yaşabilmek için. Öyle ki bu gruplar ne gettolaşıp, bütün o birim içinde yalıtılmalı, izole edilmeli, ne de ayrılmacı akımlara gitmeli. Yani çeşitli toplulukların bir arada yaşama iradesiyle yaşamaya devam etmeleri, bu anayasanın

onlara bu niyeti bu amacı vermesi. Şimdi bu çoğulculuk, pluralizm terimi tabii bununla yakından ilişkili. Düzenin, böyle bir çeşitliliğe elverişli olması, toplumsal göreneklerin, siyasal ve ahlaki inanışları farklı olan insanların bir arada yaşamalarına elverişli olması gerekiyor. Ama çoğulculuktan bir kasıt da siyasi iktidarın çeşitli kurumlar arasında paylaşılmasıyla ilgili. Hani bizim eskiden beri bildiğimiz bir egemenlik kavramı var ya, onun herhangi bir kurumun tekelinde olmaması, ister asker ister sivil, meclis hükümeti olmaması yahut icra organının diğer kurumları dışlayacak biçimde mutlak iktidarı kullanamaması.

Buradan giderek bir de belki “poliarşi” kavramını zikretmekte fayda var. Amerikalı Siyasal Bilimci Robert Dahl 70’li yılların başlarında bu kavramı ortaya atmıştır. Nasıl monarşi tek kişinin egemenliği ise, Poliarşi de bir çoğulluğun egemenliği demektir. Onun poliarşiden anladığı, devlet işleyişinde örgütlenmiş, çeşitli çıkar gruplarının etkili olmasına elverişli temsili bir demokrasi. Niye böyle bir poliarşi teorisi savundu Dahl? Çünkü siyaset sosyolojisinde, aslında iktidarın *power elites*, “iktidar seçkinleri” denilen bir azınlık tarafından kullanılmakta olduğu yolunda bir görüş savunulmuştur. C.Wright Mills’in böyle bir kitabı vardır. Bir de demokrasinin çoğulluk istibdadına yol açmak tehlikesinden ürken teoriler öne sürülmüştür. Çünkü demokrasi eninde sonunda çoğunluğun dediğinin olmasıdır, değil mi? Seçim yapılıncaya, iktidar çoğunluk alan partiye teslim edilir, ama demokrasinin bir çoğunluk istibdadına dönüşmemesi için, azınlıklarla ilgili temel haklar ve özgürlüklerle ilgili bir takım güvenceler olur. Fakat Dahl’ın kendisi de bir süre sonra, poliarşiyi ideal bir sistem olarak savunmaktan vazgeçti. Çünkü bu çoğulcu kurumların iç işleyişlerinde demokrasinin olmaması onun dikkatini çekti. Mesela şirketler poliarşi içinde, örgütlü çıkar grupları olarak *policy making*’i etkiliyorlar. Ama bu şirketlerin kendileri demokratik oluyor mu?

Şimdi bu teorik lafları bir kenara koyacak olursak, Türkiye üzerine birkaç söz söyleyeyim, ondan sonra sizler belki tartışmak istersiniz. Hiç şüphesiz, Osmanlı İmparatorluğu 19.Yüzyıla kadar premodern yapıda bir imparatorluktu. Premodern, yani çağdaşlık-öncesi bir yapı derken kastedilen şey: bunun bir statüler ve ayrıcalıklar toplumu olduğuydu. Biliyorsunuz, millet sistemi denen Bizans’dan gelen bir sistem vardı. Önemli olan insanların dinî aidiyetleriydi. Yani milletin manası dindi. Bunun çağdaş ulus anlamına dönüşmesi 20. yüzyıl başlarındadır. Mesela Şemsettin Sami lügatine açıp “millet” maddesine bakarsanız, 1900 yılında, “din” diyor, ama “son zamanlarda yanlış olarak ‘nation’ karşılığı kullanılmaktadır.” Ancak giderek biz, “millet”in bu anlamını unuttuk. Aklınızda kalması için söyleyeyim, mesela Osmanlı’nın millet nizamnamesini kabul ettiği üç Ermeni milleti vardı; Ermeni Gregoryen Milleti, Ermeni Katolik Milleti, Ermeni Protestan Milleti. Yani anadili Ermenice olanları tek bir topluluk olarak düşünmüyordu. Bu durumu çok açık olarak gösteriyor.

Bugün Osmanlı toplumu hakkında böyle idealize eden “azınlıklara iyi davranıyormuş” şeklinde düşünceler var. Bunlar çok da doğru değil. Çünkü temel olarak hiyerarşik bir yapı söz konusuydu. Bir “millet-i hakime” var, Müslüman milleti. Sonra “millet-i saire” var, yani öteki milletler, onlar da Müslüman olmayanlar. Millet-i hakime kavramının üzerine pek gidildiğini düşünmüyorum. Çünkü Osmanlı’nın hiç şüphesiz Sünni-Hanefi Mezhebi (bu bir hukuk mezhebi demektir) dinî “establishment’a” hakim olmakla birlikte, bir çok heterodoks, Alevi, hatta Şii tebaası da vardı. Ama hakim, Müslüman

millet kavramı içinde, bunun üstüne gidilmiyordu. Yani Ermenilere yapıldığı gibi, Müslümanlara da mezhep ayrımı yapılırsa, herhalde birkaç kategori çıkardı Müslümanların içinden de. Yahudiler de biliyorsunuz ikiye ayrılır, temel olarak: bir Sefardim bir de Aşkenazim. [İbranice’de İberya’ya Sefarad deniyor. Bu yüzden İspanya’dan Portekiz’den gelenlere Sefardim Yahudileri deniyor; onlar Kastilya lehçesi ile eski bir İspanyolca konuşuyorlar. Aşkenaz da Almanya’nın İbranice adıymış. Onlar da Orta Avrupa Yahudileri. Osmanlıya bir hayli Aşkenaz da gelmiştir. Ancak Osmanlı onların üzerine pek gitmemiştir. Herhalde Yahudi toplumu da çok öne çıkmak istemiyordu.] Ermenilerin adı “millet-i sadıka”ya çıkmıştır, ama aslında sadık millet Yahudilerdi. Yani Osmanlı İmparatorluğunun dağılmasını hiç istemeyen onlardı. Mesela Selanik çok önemli bir Yahudi merkeziydi. Hem Yahudiler hem de Sabetaycılar (Selanik dönemleri) bir arada Selanik’de hakimdiler ve bu şehir Yunanistan’a düşecek diye ödleri kopuyordu. Bütün korktukları da başlarına geldi. 1912’de Balkan harbinde Yunanistan alınca Selanik Yahudiliği silindi. Geriye kalanları da Almanlar gelince temizlediler 2. Dünya Savaşında. Doğal olarak Hıristiyanlık içinde çeşitli doğu mezhepleri var. Bunların bir kısmı Papayı önder kabul ediyor, ama yerel dil kullanıyor. Katolikler için resmi dil, tabii Vulgata Latincesi’dir. Biz azınlık dediğimiz zaman, Türkiye’de de Osmanlı’da da, Rum-Ermeni-Yahudi diye düşünüyoruz. Doğru bir şey değil. Mesela Hıristiyanlar arasında çok eski bir uygarlığın süre gelen izleri olan Süryaniler var. Süryaniler de yine iki çeşit: bir Kadim Süryaniler, bir de Süryani Katolikler. Onlar Aramca konuşan bir grup.

Aklıma geldi: benim gençliğimde, arkadaşlar arasında Türkiye sorunlarını konuşurken hep bir fikir ortaya çıkardı; “Türkler Hıristiyan olmuş olsalardı, batılılaşmaları, çağdaşlaşmaları çok kolay olurdu” diye. Bu tarihen doğru değil. Çünkü biz Hıristiyan olsaydık (ki Hıristiyan olan bazı Türkler de vardı), Süryani filan olurduk. En çok Arianizm olurduk. Yani Hıristiyan Batı’nın içinde de yine kenarda kalmış bir mezhepten olurduk. Unutmayın ki, hali hazırda Avrupa Topluluğu içinde Yunanlılar Ortodoks olarak Avrupa *mainstream*’inden farklı Hıristiyan. Avrupa Hıristiyanlığı ya Katoliktir ya da Protestandır. Sırada başka Ortodoks adaylar bekliyor, ama şimdilik bir tek Yunanlılar var. Hem alfabeleri farklı (biliyorsunuz, parada bile Yunan Alfabesi ile “Avro” yazmak gerekti), hem de dinleri de farklı.

Her neyse bunlar bir kenara, Osmanlı'da hiyerarşik bir yapı vardı ve temelinde bu, dini bir yapıydı. Biliyorsunuz, şeriatta "irtidat"ın cezası ölümdür. (Bir insan Müslüman olursa "ihtida etti" denir, "muhtedi" oldu, yani hidayete erdi, doğruyu buldu denir. Müslümanlıktan çıkarsa, "irtidat etti" denir, doğru yoldan ayrıldı anlamında.) Müslüman doğmuş birinin Müslümanlıktan çıkmasının cezası ölümdür. İslam şerî ceza hukukunun (Ukubat'ın) bir hükmüdür. Bu Tanzimat'da kaldırıldı. Aslında tanınan serbestî İslahat Fermanı'na kadar ertelendi. Pek göz yumulmadı. Misyoner faaliyetleri ile ilgili böyle bir mesele niçin ortaya çıktı? Osmanlı'da tabiatıyla din çok önemliydi. Osmanlı'nın içinde önce Fransız ve İtalyan rahipler Katolikliği yaymak için çalıştılar. Peşinden İngiliz ve Amerikalı Protestanlar geldi, işte *Bible House* ve onların devamı. Osmanlıların bunlara karşı tavrı, "Müslümanlara dokunmayın da, gayri Müslimlerden olanlara ne yaparsanız yapın, Ermenilerden çevirekseniz çevirin, Rumlardan çevirekseniz çevirin" demek oldu. Ama tabii onlar da buna karşı direndiler. Hıristiyanlık evrensel çağrı yapan bir din olduğu için, Müslümanlardan da almak istediler. Aynı politika Cumhuriyet Döneminde de devam etti. [Hazreti İsa Nasıra'da doğmuştur, *Nazareth*. Onun için "tanassur etmek, Nasıralı'ya dönmek" demek, irtidatın bir özel halidir.] Bu tanassur etmek ve ettirmek doğal olarak kovalandı ve bir takım okullar bu nedenle kapatıldı. Şimdi size tuhaf gelecek, ama dikkat ettiyseniz, bugün hala Avrupa Birliği'nin Türkiye'ye koştuğu koşullar arasında bu misyoner faaliyetlerini kovuşturmaktan vazgeçilmesi de var. Bu da bir gerçeklik. Çünkü bunların arkasında çok güçlü baskı grupları bulunuyor.

Cumhuriyet projesi. Cumhuriyetten önce, biliyorsunuz, biz "İstiklal harbi", "Kurtuluş Savaşı" diye andığımız bir milli mücadele yaşadık. "Milli mücadele" konusunda biraz önce milletin anlamını açıklarken söylediklerimi hatırlamanız lazım. Milli mücadele İslam milletinin mücadelesi idi. Yavaş yavaş da Türk Milleti'nin Kurtuluş Savaşı'na dönüştürüldü. Ama yaşandığı sırada bu İslam milletinin mücadelesiydi. Bunun delilleri açık. Mesela Sivas Kongresi'nde kabul edilen Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Tüzüğü her İslam vatandaşını cemiyetin tabii azası sayar. Yani her Türk Vatandaşı demez. Osmanlı vatandaşı da demez. Her İslam vatandaşı der. Bunu anlamak zor değil, çünkü Ulusçuluk Osmanlı Anasırı, yani nüfusu oluşturan çeşitli topluluklar içinde en son Türklerin sahip çıktıkları bir akım oldu. Yani Türkler kendilerini Osmanlı Devleti'nin sahibi olarak gördükleri için, milliyetçiliği benimseseler, bu imparatorluğun dağılması anlamına gelecekti. Herhalde bu nedenle ancak artık

imparatorluğu bir arada tutmaktan ümit kesilince, Türkler milliyetçi oldular. Ama bu halk yığınlarının arasında gelişmedi. Halk kitleleri geniş ölçüde kimliklerini İslam terimleri ile tanımlıyorlardı. Tabii Yunanlılara karşı silahlı mücadele dönemi, kazanılan askeri zafer tamamlandıktan sonra bu dinî milliyetçilik Türk Milliyetçiliği'ne dönüştü. Cumhuriyetin projesi, sadece cumhuriyetin projesi değil o zamanın paradigması, dünyada böyle bir ulus-devlet (millet) yaratmaktı.

Başlangıçta “Türkiye Cumhuriyeti'nin yurttaşlarına Türk denir...” Anayasanın hükmü böyle olmakla birlikte, giderek benim “Kültürel Turancılık” dediğim bir akım gelişti. Yani Türk Tarih tezi filan. Bundan en fazla gocunanlar, Türklerden sonra en kalabalık İslam grubu olan Kürtler oldu. Zaten bu premodern yapı içinde bütün unsurlar eşit değildi ve her unsurun belli imtiyazları (ayrıcılıkları) vardı. Mesela Kürtler vergi vermezdi. Askere de gitmezdi. Sadece Ektrat beyleri saraya her sene sembolik hediyeler gönderirlerdi. Padişahların da geliştirdiği sistemler vardı. Mesela Aşiret Mektepleri açıp, Kürt ve Arap Kabile Reislerinin çocuklarını “siz gönderin, biz onları İstanbul'da okuturuz” diye bir çeşit rehine alıyorlardı. Bu Türklerin de icat ettikleri bir şey değildi. Mesela benzer bir müessese Çarlık Rusyası'nda vardı. Orada da Boyarların çocukları çarın rehineleri gibi saray okulunda okutulurdu. Dolayısıyla Tanzimat'la ve Islahat'la, 19.yüzyılda, çağdaşlaşma standartlaşma anlamına gelince “Her teb'a eşit hak ve yükümlülüklerle sahip olacaktır” denilince bu hiç kimseyi memnun etmedi. Çünkü her cemaat, topluluk imtiyazlarını kaybetti. Kürtler bundan sonra vergi verecekler, askere gideceklerdi falan. Direnişler böyle başladı. Bana öyle geliyor ki, bugün hala devam etmekte olan Kürt sorununun temelinde bu mesele yatıyor. Mesela İngilizler 1. Dünya Savaşı'nın sonunda Ortadoğu'dan çeşitli ülkeleri ve o ülkelerdeki halkları alınca çok şaşırılmışlar, çünkü onlar İngilizlerden de aynı geleneksel ayrıcalıkları talep etmişler. Oysa, modern devlette herkese eşit davranmak, eşit uzaklıkta ya da yakınlıkta olmak ilkesi var.

Cumhuriyet döneminde, Türk Milliyetçiliği ile birlikte sekülerizm-laikleşme yönünde peşpeşe birtakım adımlar atıldı. Önce “Hilafet başka saltanat başka” denildi, padişahlık kaldırıldı. Ondan sonra “Hilafetle saltanat aynı şeydir, padişah olmayınca halife olur mu?” denildi, hilafet kaldırıldı. Ama unutmayın ki Cumhuriyet'in ilk dört ayı halifeli geçti. Yani Türkiye Cumhuriyeti'nin başında halife vardı. Sonra devrimlerle bir

dizi adım atıldı. Ben temel kırılma noktasının, Şeyh Said İsyanı üzerine 1925'te çıkarılan Takrir-i Sükun Kanunu olduğunu düşünüyorum. (Takrir-i Sükun'u "Düzeni Sağlama" Maintenance of Order diye çeviriyoruz İngilizce'ye). Takrir aslında bir şeyi söyleme, yaptırma; mesela ben şimdi takrir yapıyorum. Ders takriri diyoruz. Sükun ya da dinginlik sağlamak operasyonu. Bu yasayla hükümete çok geniş yetkiler verildi. İstiklal Mahkemeleri kuruldu. Laiklik yönünde bir dizi sembolik hareket yapıldı. Bunlar şapka giydirmekle başladı. Şapka giymek eskiden gavur taklitçiliği diye düşünülüyordu. Aslında fes de kanlı bir devrimle Mahmut zamanında kabul ettirilmişti. Yani insanlar dinî anlam izafe ediyorlar. Yoksa şapkada da ve feste de, İslamiyete aykırı olan bir şey yok. Bu bir çeşit tutuculuktur.

1925'ten sonra yapılan reformlar arasında bence en radikal olanı, en çarpıtıcı olanı harf devrimidir. Başka ülkelerin tarihine bakarsanız, bunun neden böyle olduğunu anlarsınız. Mesela bizde Karamanlı Rumlar vardı: Türkofon Orta Anadolu da yaşayan Hıristiyan Rumlar. Bunlar Rumca bilmiyor, Kilisede de Türkçe dua ediyorlardı. Ama yazmaya gelince Yunan alfabesi ile yazıyorlardı. Aynı şekilde Türkofon Ermeniler vardı. Ben birkaç yıl önce Kitab-ı Mukaddes Evi'nden Ermenice Harfli Türkçe bir İncil aldım. Demek ki, öyle Ermenice anlamayan, ama din gerekçesiyle de Ermeni harfleri kullanan bir cemaat vardı. Tabii ki Yahudilere de bakmak lazım. Yahudiler İbraniceyi tamamen terk etmişlerdi. Sefardim grubu İspanyolca konuşuyordu, Aşkenazlar da Yidiş dedikleri Almanca-Lehçe kırması bir dil kullanıyorlardı. Ama hiçbir Sinagogda Latin harfleri ile yazılmış ya da Kiril harfleri ile yazılmış bir şey göremezsiniz. Harfler, din açısından dilden daha önemlidir. Bu nedenle, Türkiye'de en can acıtıcı laiklik devrimi, bence o oldu. Tabii artık dönüşü hiçbir şekilde mümkün değil, gerek de yok. Ama bilin ki, o dönemde Arap alfabesinin zorluğu hakkında çıkarılan efsanelerin bir çoğu haksızdır. Elbette, okur yazarlık o zamanlar çok daha düşüktü. Herhalde harf devrimi sırasında nüfusun %5'inden fazlası okuma-yazma bilmiyordu.(Ama ben eminim ki, o %5, bugün üniversite mezunlarının yaptığı kadar imla hatası yapmıyordu! Bugün bir üniversite talebesi bir Osmanlı Rüştîye (ortaokul) mezunu kadar doğru yazamıyor.)

Neyse asıl şunu anlatmak istiyorum: Kürt isyanları, 19.yüzyıl içinde pek çok direniş olduğu gibi, Cumhuriyet Dönemi'nde de devam etti. Tabii Kürtler geniş ölçüde nomadik, göçebe karakterdeydi. Onlar hakkında söylenen şeylerin birçoğu yarıyarıya

doğrudur. Diyelim, Kürtleşmiş Türkler olduğu bilinen aşiretler bulunduğu gibi, tersine Türkleşmiş Kürt aşiretleri de vardı. Ama genel olarak bir direniş devam etti. Bizdeki tabular nedeniyle doğru dürüst araştırılmamış, Ortodoks-Heterodoks ayrımı, yani Sünni olan ve Sünni olmayan, Alevi olan ayrımı Kürt cemaatini de bölüyor. Mesela Alevi Kürtler başlangıçta bir hayli Kemalist'ti. Hatta Şeyh Said Ayaklanmasında bastırmaya giden nizamiye birliklerinin arasında aşiret süvari alayları da vardı. Eski Hamidiye Alaylarının devamı olarak. O kadar büyük bir kızgınlık var ki, mezhep farkı nedeniyle kendi dilini konuşan insanları öldürüyor. Bizim ordunun kuruluşunda 1920'li yılların sonlarında hala aşiret süvari alayları bulunmaktaydı. Geleneksel olarak, Aleviler hilafeti kaldırdığı, bir bakıma Sünniliğe vurduğu için Cumhuriyet Hükümetini destekliyorlardı.

Biliyorsunuz, Cumhuriyete gelmeden iki büyük etnik temizlik yapılmıştı. 1914'de 1. Dünya savaşı başlamazdan önce bir Rum Tehciri yapıldı. Bu Rum Tehciri üzerinde çok durulmaz, çünkü Ermeni Tehciri gibi kanlı olmamıştı. 1912-13 yılında Balkan Harbinin sonucunda Osmanlı'nın büyük bir mağlubiyete uğraması, Balkanlardan büyük bir göç dalgasının gelmesine sebep oldu. Aslında Balkanlardaki nüfus, Müslümanı ve Gayri Müslimi ile Osmanlı İmparatorluğu'nun kremasıydı. Hem aydınlar hem de iş adamları olarak, her bakımdan kremasıydı. Ama bunlar varlarını yoklarını bırakarak göçmek zorunda kaldılar. Bu insanların Türkiye'de iskan edilmesi çok büyük problem oldu ve başlıca onlara yer açabilmek için, batı Anadolu'daki Rumlar Yunanistan'a kovalandı. Rum tehcirinden kasıt budur. Tabii haksızlıklar falan oldu, zaten bütün operasyonda bir çaresizlik vardı. 1. Dünya Savaşı sırasında da Ermeni tehciri yapıldı. O daha acılı ve kanlı oldu. Milli mücadele içinde de, merkez ordusu kumandanı Nurettin Paşa Pontus Rumlarını, yani Kuzey ve Orta Anadolu Rumlarını bir hayli temizledi. Ama milli mücadele sonunda, Lozan'da bir mübadele kabul edildi. Mübadele ile (İstanbul, Gökçeada ve Bozcaada yerleşik Rumlar ve Batı Trakya'da oturan Müslümanlar istisna edilerek) Türkiye sınırları içinde yaşayan bütün Rumlar ile Yunanistan'da yaşayan bütün Müslümanların zorunlu olarak değiş tokuşu öngörüldü. (Millet sisteminden ötürü, Rum'un manası Fener Patrikhanesi'ne bağlı olandır. Mesela Lübnan'daki Ortodoks Kilisesi'ne bağlı Araplar tek kelime Yunanca bilmedikleri halde Osmanlıca Rum'dur. Rum Romalı demektir.) böyle büyük bir değiş tokuş yapıldı ve Anadolu arındırıldı.

Şimdi doğrusunu isterseniz bu konularla ilgili değil, ama aklıma gelmişken söylüyorum. Yunanlılar bu Anadolu seferinin sonuna doğru olmayacak bir halt ettiler: bir İyonya Devleti kurdular, yani Batı Anadolu Devleti ve oradaki Rumları askere aldılar. Yunan ordusuna değil, İyonya Devleti Ordusuna. Bu da objektif olarak Batı Anadolu'daki Rumları kendi egemen devletleri olan Osmanlı Devleti'ne karşı vatan haini durumuna getirdi. Bayağı üniformalı silahlı asker oldular. Onun içindir ki, bunlar Yunan Ordusu ile birlikte kaçtılar. Yani mübadele kararı alındığında zaten Batı Anadolu'da pek Rum kalmamıştı.

Yunanistan, tıpkı bizim 1914'deki durum gibi, "bu gelen adamları nereye yerleştireceğiz?" telaşına düştü. Birbuçuk milyona yakın mübadil oldu. Bari siz de bunları geri alın diye Türkleri verdiler. Milli mücadelede (belki duymuşsunuzdur, çocukları iyice Türkeşçi oldu) Bir Türk-Ortodoks Kilisesi vardır. Papa Eftim, Orta Anadolu'lu Türkofon bir papaz, Türk-Ortodoks Kilisesi diye bir örgüt kurdu. Kendisi milli mücadelenin başından beri, Yunan taarruzuna karşı durmuştu. "Atatürk'ün papazı" diye tanınırdı. Atatürk onu her yerde çıkartır, konuştururdu. Adam Helenleri sevmemezliğinden falan değil, iyi bir Hıristiyan olarak yapılan bu saldırının yanlışlığını söylüyordu. Ama o sadece kendi ailesini kurtarabildi, yoksa bütün Anadolu Rumluğu, Karaman Rumları mübadeleye tâbi edildi. Bir Etabililer istisna edilmişti. İşte İstanbul'da birkaç kuşaktır yerleşik olan Rum aileleri mübadeleye dahil edilmedi. Bir de özel statüleri olan İmroz ve Bozcaada Rumları mübadeleye dahil değildi, onlar kaldılar. Zaten Ermeniler esaslı darbe yemişlerdi. Ermeniler kaldılar, biraz da Yahudi. Yahudiler, Rum ve Ermeni oranlarına göre küçük bir miktardaydı, onların da büyük kısmı İsrail kurulduktan sonra gitti. İşin acıklı tarafı 2. Dünya Savaşı sıralarında, bizim basına bakarsanız Büyükada'da oturan, vurguncu Yahudi tiplemesi yaygındır. O zaman için bu doğru değildi ,ama bugün için daha doğru. Çünkü İsrail'e Yahudi cemaatinin en yoksul kesimi gitti. Görece tuzu kuru olanlar burada kaldı. Bugün herhalde Yahudi cemaatinin sayılarını çok iyi bilmiyorum çünkü 1965 sayımından beri anadil ve din sorulmuyor. Eskiden "anadilin ve dinin nedir?" gibi sorular vardı ve oradan bunlar ayrılabilirdi. Tabii muhtemelen anadil olarak Kürtler için çıkan sayılar bir hayli düşüktür, hani sayım memuru ancak Türkçe konuşamayanı anadili Kırmançdır ya da Zaza diye ayırıyordu.

Cumhuriyetin ilk nüfus sayımı 1927'de: 13.5 milyon çıktı Türkiye'nin nüfusu.

O 13,5 milyon içinde İstanbul'da yaşayanlar 1 milyondan az. Ama İstanbul'daki Rumlar o 13,5 milyon içindeki oranlarını muhafaza etselerdi (ben öyle hesaplamıştım) şimdi yarım milyondan az olmamak gerekirdi. Oysa biliyoruz ki, halen sayıları 2 binin altında. Muhtemelen Ermeni cemaati en kalabalık olanı, ama dediğim gibi ancak dolaylı tahminler yapılabilir. 60-70 bin civarında Ermeni, 25 bin kadar da Yahudi yurttaşımız var. Azınlık denilince akla Rum, Ermeni, Yahudi'nin gelmesi yanlış, kaldı ki bunların da sayılarını doğru dürüst bilmiyoruz. Mesela Rumlar neden azaldı? Bu bizim taraftaki istisnaya karşılık Batı Trakya Müslümanları da mübadele dışı tutuldular. Hemen sınırın öteki tarafında, Dedeağaç, İskeçe'de halen aşağı yukarı 150 bin Müslüman Türk yaşıyor. Bana sorarsanız, bu sadece cumhuriyet hükümetlerinin azınlık düşmanı politikalarının sonuçları değil. Onların da bir takım günahları olmakla birlikte temelinde Yunanistan'ın daha varlıklı bir ülke olması belirleyicidir. Mesela buradan giden Türk tebalı Rumlara (ki biz sadece Osmanlı kalıntısı Helen'lere Rum diyoruz, Yunanistan'da yaşayana Yunanlı diyoruz) maaş bağlanması gibi bir takım ekonomik faktörler herhalde daha önemlidir.

Herneyse bunun dışında Peter Alford Andrews'in kitabını zikretmiştim. Anadolu'da büyük bir çeşitlilik var. Bu da doğal, ama Cumhuriyet Projesi bunları böyle ütölüyor hepsi Türkçe konuşan, atalarının Orta Asya'dan geldiğine inanan bir nüfus yaratmak istedi. Bu proje yürümedi açıkçası. Yürümemesinin temelinde, bana sorarsanız, ekonomik tatminsizlik vardır, ama mesele çok daha çetrefillidir. Günümüzde gayrimüslim anasır problemi o kadar vahim değil. Çünkü sayılar çok küçük, ama diğer, Kürtler gibi, grupların varlığı çok ciddi bir problem. 20. yüzyıl boyunca, bizim 80 yıllık tarihimizin uzun kesimi içinde, bu durumun bir kültürel çeşitlilik, zenginlik olduğu düşünülmedi. Bana çok ilginç gelir: Savaşın sonra Atatürk ile gazetecilerin Eskişehir'de İzmit'te konuşmaları var, zabitleri kitap olarak çıkmıştır. Orada -Paşam bu Kürt meselesi ne olacak? diye soruyorlar. Atatürk'ün o gün söylediği şeyler, bugün de geçerli, hatta daha da geçerli gibi geliyor, bana. Mealen diyor ki: Onlara bir takım yerel, kendi kendilerini yönetme hakları verilebilir. Zaten 1921 Anayasası'nda, Yerel Yönetimleri güçlendirmeyi amaçlayan böyle bir şura sistemi var. Ama unutmayın ki, biz çok içiçeyiz. Kürtler ülkenin birçok yerine dağılmış durumda. Bu nedenle, coğrafi özerklik düşünmek zor.

Bugün muhtemelen İstanbul'da bütün Doğu Anadolu'da yaşayandan daha fazla Kürt yaşıyor. İstanbul'un nüfusu 10 milyondan fazla ve bu nüfusun 1/4 ve 1/3 arasında bir bölümünün Kürt olması gerekir. Tabii ki, bu insanların hepsinin Kürtçü olduğunu düşünmüyorum, ama Kürt kökenli olmaları kuvvetle muhtemel. Siyasi partiler durumu çok iyi anladıkları için ona göre tedbirler alıyorlar.

Dediğim gibi, çalışılmamış bir sorun, Alevilik sorunu. Tabular nedeniyle üstüne gidilemedi: Türkiye'nin ne kadarı Alevi kimse bilmiyor, ama herhalde % 20'den az değiller. Yani Müslümanların 1/5'inden az değiller, herhalde daha fazlası var. 1/5 ile 1/3 arasında değişen bir oranı olabilir. İnsanlar niçin Aleviliklerini hatırlamaya başlayıp, neden kendi kimliklerini vurgulamaya başladılar? Henüz çok başlamadılar, ama unutmayın bizim yakın tarihimizde bir takım büyük olaylar yaşandı. Nedense, Alevilik ilericilik, solculuk diye düşünülürdü. İşte Kahramanmaraş olaylarını düşünün. Daha yakın tarihlerde, Sivas'ta Aziz Nesin'in arkadaşlarının hayatlarını kaybettiği Madımak Oteli yangınına düşünün. Yani bu toplumda bir potansiyel çatlak var. Dolayısıyla yapılması gereken şey, size anlatmaya çalıştığım gibi, öyle bir düzen kurabilmek ki, ne bugün insanlar gettolaşıp kendi içlerinde yaşasınlar, ne de "biz ayrılıp kendi bağımsız devletimizi kuracağız" demeye kalksınlar. Belki bu fiyatları göze almak lazım. İnsanların güven içinde yaşayacakları, kendilerini özdeşleştirecekleri öyle bir yapı yaratmak lâzım. Öyle bir yapı kurulursa, Kürt meselesi çözülmüş olur. Çünkü Kürt meselesi ancak askeri olarak çözüldü, yoksa bitmedi. Alevi meselesi henüz sorun olma boyutlarına gelmedi. Ama ben sorun-adayı diye görüyorum. Toplum içinde henüz düşünemediğimiz boyutlarda çatlaklar da açılabilir, eğer bu huzursuzluk sürerse. Mesela ben GAP'ın uzun vadede Kürt meselesini bitireceğine inanıyorum. O coğrafyada bir zenginlik yaratacak ve huzursuzluklar sona erecek. Ama bu çok uzun erimli bir şey. Öyle üç yılda, beş yılda olabilecek bir şey değil. Öncelikle siyasal sistemde bir takım iyileştirmeler yapılması gerekli; yani Türkiye'de sadece milli gelirin artması, otomatik olarak bu işleri düzeltememiş gibi geliyor. Sizinle paylaşmak istediğim şeyler aşağı yukarı bunlardı, sizin bana sormak istediğiniz bir şey varsa dinliyorum.

- Türkiye'de sadece Kürtler yok, Lazlar, Gürcüler Abhazlar var. Böyle diğer etnik gruplar neden Kürtler gibi kendi ana dillerini kullanma talebinde bulunmuyorlar?

Bulunuyorlar. Ancak sayıları o kadar fazla değil. Dediğiniz doğru. Lazca dergiler çıkıyor, Laz müziği yapıyorlar. Şimdi bu Laz terimi yanlış kullanılan bir terimdir. Lazlar Gürcü dilinin bir alt şubesini konuşan bir halk. Biz halbuki tüm Karadenizlilere, Sinop'tan başlayarak Laz diyoruz. Oysa alakası yok. Osmanlı'da Laz beş kazaydı (Arhavi, Atina şimdi Pazar galiba, Ardeşen...) yani Rize ve Artvin'in beş kazasından ibaretti. Onların kendi dilleri vardır. Lazlar Karadeniz şivesi ile konuşanlar değildir. Çerkezler bir hayli kalabalık. Ama zaten Çerkez diye bir şey yok. Aranızda bir yakınlığı olan bilir. Başkaları onlara Kabail-i Çerakisiye (Çerkes kabileleri) demiş. Abhazdır, Şapsıhdır, Adigedir. Çeşitli aşiretlerin farklı dilleri vardır.

Ben bir standartlaşmadan bahsettim. Benzer bir şeyi Rusya da yaşadı. O zamana kadar, Rus Ordusuna Müslümanlar alınmazlardı. Ama çarlık modernleşmeye başlayınca Müslümanlara da davet geldi, buyrun askere denilince de, Çeçenler, Abhazlar ve Çerkesler filan biz çocuklarımızı "saldat" yapmayız dediler. Çünkü saldat tam Çar'ın Hıristiyan askeri idi. Akın akın geldiler. Tabii Çarlık idaresi onlara baskı yapmıyor değildi. Ama işin böyle bir tarafı da var; modernleşme, çağdaşlaşma dediğimiz şey sadece bize pozitif görünen özellikler taşıyor. Onların negatif sonuçları da var, bu da tipik bir şey.

Ben Arnavutluğa gitmişim uzun yıllar önce. Arnavut bir şoföre sordum, "sen nedin?" diye. O da "Türk Elhamdülillah" diye cevap verdi. Tabii adamın Türklük ile alakası yoktu. Müslüman yerine kullanıyordu, ama Türk'le Müslüman o kadar özdeşleşmiş.

- Sivil Toplum açısından ideoloji konusunda ne düşünüyorsunuz?

Tabii ben bütün bu soruların cevaplarını bilmiyorum. Ama mesela GAP doğu sorununu uzun vadede çözecektir diye bir inanışım var. Bu benim de, ekonominin dominant bir faktör olduğu görüşüne uyduğumu gösteriyor. Sivil toplum derken (belki onu sizlerle paylaşmayı isterim), ben Sivil toplumun NGO'lar ile birebir aynı şey olduğunu düşünmüyorum. Türkiye'de NGO'ların büyük çoğunluğu, herhalde semt güzelleştirme dernekleri, cami yaptırma dernekleri falandır. Bir kuruluşun "STK" sayılabilmesi için, bence Sivil toplum vurgusu içinde bir "political concern", kamusal konularda bir kaygı duyması lazım. Yoksa Kanarya Sevenler Derneği de bir Devlet

Dışı kuruluştur. Ama onun toplumun gidişi için bir kaygısı yoktur. Dolayısı ile, bu barış hareketinden farklı bir şeydir.

Benim başta sözünü ettiğim yazımda başka şeyler de var. Mesela Amerika'-daki bir kategori, CBO Community Based Organisations. Ama bunların amaçları, sadece kendi çevreleri ile, mahalleleriyle sınırlı. Sivil toplum dediğimizde, biz çok daha genel bir perspektifi olan, bir çözüm arayan, hatta alternatif öneren bir yapı düşünüyoruz. Bunlar senin sorduğuna cevap değil, ama bu konuların nihai cevaplarını ben bilmiyorum. Kimsenin de pek bildiğini sanmıyorum. Türkiye'de olan bazı şeyler dünyada da olan şeylere benziyor bazı şeyler benzemiyor. Dünyada bu globalleşme denilen ekonomik entegrasyonun yanı sıra, bir özelleşme de var. İnsanların daha küçük gruplara aidiyetlerini vurgulamaları, paradoksal gibi, ama ikisi beraber oluyor. Tek dünya haline gelirken bir taraftan da durmadan sayılar artıyor. Mesela halen dünyada konuşulan 5 bin dil var. Oysa Birleşmiş Milletler'de üye sayısı, aralarında 10 bin nüfuslu ada devletleri de olduğu halde 200'ü bulmuyor. Bu 5 bin dili eğer 19.yüzyılın self determination teorilerine bakacak olursak, bir dili konuşan insanların bir ulus oluşturdukları ve onların bağımsız bir yapı kurmaya hakları olduğu falan düşünülecek olursa, yapılacak daha çok iş var belki de hiç yapılamayacak.

Aslında sizinle şunu paylaşmak istiyorum. Benim bu konudaki temel düşüncem: tehlikeli olan, kişilerin ya da kurumların kendilerini tek boyutlu olarak tanımlamalarıdır. Ben Alevi Kürdüm, başka bir şey değilim. Ben Ermeni Katoliğim, başka bir şey değilim demek. Toplumda uğraş olarak bir çok alan var. Siyasal parti, müzik zevki vs. çeşitli tercihlerin birbirini çaprazlama kesmesi iyidir. Bir insan herhangi bir etnik kökenden gelebilir, herhangi bir dil konuşuyor olabilir, ama kendisinin dışındaki gruplarla paylaştığı şeyler çok olduğu sürece, o toplumda korkacak şey yoktur, bu bir zenginliktir. Adam Fenerbahçe takımını tutmaktadır, şu partiye oy vermektedir, bu türde müzik dinlemektedir. Bu iyi bir şeydir. Tehlikeli olan, falanca kökenden gelenlerin herşeyde aynı doğrultuya saplanmalarıdır. Yani yurttaşlardan herbirinin çaprazlamasına kesen aidiyetleri, özellikleri olursa, sağlıklı toplumlar oluşur.

- Tabii anayasal vatandaşlık gibi böyle biraz totolojik bir laf söylenir. Birarada yaşamak iradesinin olması. Tabii, "bir arada yaşama iradesine sahip ol!" diye Milli Güvenlik Kurulu'nun emretmesi ile olmaz bu. İnsanların "Ben bu toplumda güven

içindeyim, kendi dilimi konuşuyorum, kendi dinimde, baskı altında değilim” diyebilmeleri gerekir. Tabii ki en üst kimlik insan olmak. Ondan sonra belirli bir siyasal yapının üyesi olmak. Bir de şunu söyleyeyim, biz anayasacılık, liberalizm, demokrasi falan derken, bir takım teorilerden yola çıkıyorduk. Mesela hepinizin bildiği “kuvvetler ayrılığı”; bir toplumda kuralları koyan bir yasama organı vardır, konulmuş kuralları uygulayan bir yürütme organı vardır. Bir de çıkan kavgalarda yargıçlık yapacak yargı organı vardır. Bunlar birbirlerinin işlerine karışmazlarsa denge olur, işler yürür, böyle bir şeye yüzyıllarca inanıldı. Yani kitaplar yazıldı, bunları öğrencilere öğrettik filan. Ama “siyasi parti” olgusu geldi, herşeyi değiştirdi. Siyasi parti disiplini nedeniyle, bir parti güçlenip mecliste çoğunluğu ele geçince, kendi içinden bir yürütme organı çıkarınca, o yasama organının yürütmeyi denetlemesi falan lafta kaldı. Dolayısıyla 20.yüzyılın sonlarına doğru geldiğinde, demokrasi ve liberalizm için düşünülen çerçeveler işlemez oldu. Oralarda bir tıkanma oldu. Bu sivil toplum kuruluşları doğrudan katılmayı sağlıyor. Temsil bir fiksiyondur. Dört, beş yılda bir oy verdiğim bir adam benim çıkarlarımı, duyarlılıklarımı mecliste temsil edecek. Bu olmuyor, ama sivil toplum kuruluşları aracılığı ile temsil by-pass edilerek katılım sağlanıyor. Onun içindir ki, dünyanın her yerinde uygarlaşmanın bir sonucu, sivil toplumun çokca kuruluş ile ortaya çıkması. Tabii ideal olarak toplumdaki tüm interest’lerin sorunu (çıkarcı anlamında değil) bütün ilgilerin örgütlenmesi. Yoksa bu bazıları örgütlenir, bazıları örgütlenmezse, onların aleyhine işler sistem. Hepsinin örgütlenmesi ve geleneksel siyasal düzenek dışında yönetime doğrudan katkı imkanının sağlanması gerek. Bütün bu hikayeye eleştirel olarak bakanlar da var. Dediğim gibi, genellikle sivil toplum düzenlemesi “incomplete” olduğu için, belirli kesimler örgütlenmeden kaldığı için, örgütlenenler daha fazla katılmış oluyor. Bu da istenmeyen bir şey.

-Etnik kökenlerden bahsettiniz ama ulusal kökenlerden bahsetmediniz. Ben burada sivil toplumun ulus içindeki farklı kökenler ile uluslararası farklı yapıların bir araya gelmesinin avantaj olup olmadığını sormak istiyorum.

Bir toplum içinde, diyelim Türkiye toplumu içinde yaşayan topluluklar sadece etnik ya da dinsel kökenleri ile ayrılmıyorlar; bu bir ağırlık taşımakla birlikte, tek farklılaşma tek noktada değil. Ulusal kültür - uluslararası kültür tartışması. Alman Sosyolojisini takip eden Fransızların etkisi ile Türkiye’de Ziya Gökalp bir medeniyet - hars ayrımı yapmıştır. Medeniyet onun için “civilization” maddi olandır. O alınabilir başkasından,

uluslararasıdır. Teknoloji düzeyine göre alınabilir. Kültür'ün karşılığı olmadığı için Osmanlıca'da, Ziya Gökalp uydurmuştur "hars" terimini. Hars ise millidir, dışarıdan alınamaz. Buradaki milli "national" değil. Daha çok millet çerçevesinde düşünmek lazım. Süryani Kültürü, Ermeni Katolik Kültürü, Aşkenazi Yahudi Kültürü gibi.

Uluslararası sivil toplum kuruluşları ile işbirliği. Tabii bu oluyor, iyi bir şey de. Yalnız şunu unutmayalım; benim de sivil toplum sınıfına giren örgütlerle, Helsinki Yurtttaşlar Derneği, Tarih Vakfı gibi kuruluşlarla ilişkim oldu. İşte 3-5 arkadaş yan yana geliyorsunuz ve belli konularda birbirinizi dinlemek ve bir şeyler yapmak, eğer belirgin bir fikriniz varsa onu başkalarına duyurmak, yazmak için aranızda anlaşıyorsunuz. Ama toplanacak bir yere ihtiyacınız oluyor. O zaman bir yer tutuluyor, bir sekreter lazım, bu randevuları ayarlasın, onun aylığı + telefon, su, elektrik bir takım cari harcamalar... Çıkartıp işte birer milyon, beşer, onar milyon koymaya başlıyorsunuz. Bu da yetmez oluyor. Bir taraftan da siz toplansanız da toplanmasanız da, bu cari giderlerin sürekli karşılanması lazım. O zaman bizim konularımızla ilişkili bir proje yapalım deniyor. Genellikle de, burada uluslararası kuruluşlar tabloya giriyor: "Şu kuruluşa başvurup şöyle bir proje yapmak istiyoruz" diyorsunuz. Ya da onlar sizi buluyorlar. İşte "şu projenin Türkiye ayağını siz yapın" diye. Bunun ne kadar sizin amaçlarınızla bağdaşabilir olduğundan şüphe duymaya başlıyorsunuz. Bir süre sonra sivil toplum kuruluşunuz bir proje şirketi şeklini alıyor. O projenin getirisi gerekli, kuruluşunuzun yürümesi için. Bu da pek çok sivil toplumda soğukluk yaratıyor.

-Çok yoruldunuz ama son olarak bir şey sorayım. Az önce bir ülke içindeki etnik grupların çapraz ilişkilerinin önemini, bunlar olduğu sürece de o vatandaşlık haklarının da sorunsuz kazanıldığını söylediniz. Bu çapraz ilişkiler ulus kimliğinin dışına çıktığı ölçüde dünya vatandaşı olmayı getiriyor, o anlamda da anlamlı. Sizin de söylediğiniz gibi Türkiye'nin özel bir durumu var, sivil toplum kuruluşları dünyadan çok kopuklar.

Dünyadan çok kopuklar tabii. Olmadıkları zaman, hükümet de, Alman Vakıfları ile ortaklaşa casusluk yapıyorlar diye haklarında kovuşturma açıyor.

- Almanya'ya giden bir Türk Türkler ile beraber olur. İngiltere'ye giden bir Fransız için aynı şey söz konusu değildir. Buradaki bir feministin burada feminist ise, Almanya'ya

gittiğinde de Alman Feministleri ile birlikte olması gerekir. Bu beklenir, daha çapraz ilişkiler ve dünya vatandaşlığı anlamında...

Ama söylediğin şey, bizim diasporamız geniş ölçüde işçi diasporası. Bunların da çoğu köylerinden çıkmışlar. Bir kültür şokuna uğramışlar. Türkiye’de olduklarından daha muhafazakar, daha dindar falan oluyorlar. Kültür şoku nedeniyle Almanya’da kendileri gibi duyarlılıkları olan insanları bulup onlarla beraber olmaları birkaç kuşakta mümkün olmuyor.

Avrupalı olmak garip bir şey. Mesela Yunanistan’da “Avrupa’ya gitmek”ten bahsediliyor. Hatta İtalya’da da bahsediliyor. Ama Fransa’daki, Marsilya’daki adam nereye giderse gitsin “Avrupa’ya gitmek” gibi bir kategorisi yok. Türkiye’de biz herhalde “Avrupa’ya gitmek” terimini Birliğe girsek bile uzun müddet yaşatacağız. Avrupa nerede bitiyor? Helsinki Yurttaşlar Derneği Avrupa’nın sınırları nedir diye bir genel kurul toplantısı yapmıştı. Coğrafya sınırları olarak, bilmem Balkanlar Avrupa mıdır? Bu bir derece meselesi, bana sorarsanız. Avrupa Birliği Batı Kültürünün bir temsilcisidir. Batı Kültürü de çağımızda da evrensel kimlik halini aldı. Çin’i de Japonya’sı da teknolojileri ile ideosyncracy’lerini muhafaza etmeye çalışıyorlar. Afrika’da bazı adamlar, Çin’de bazı gruplar filan. Ben Avrupa’yı Rönesans’tan başlayan, ama kökleri Roma’ya, Yunan’a, Mısır’a giden bir *civilisation* olarak düşünüyorum. Yoksa kömür, demir birliğinden gelişen bir örgütlenme olarak değil. O anlamda, Türkiye uzun asırlardır Avrupa’ya yönelmiş durumda.

Teşekkür ederim.